

Clarifying the Interdisciplinary Aspect of the Historiographical Studies of the Iraq War with Iran Health and Treatment, with the Approach of Criticizing the Four-volume Collection of Defense Health Bibliography

Farid Ghassemlou^{1*}

¹ Department of Wisdom-Traditional Medicine, and Medicine in the Era of Islam and Iran Civilization, The Academy of Medical Sciences, Tehran, Iran

Received: 9 February 2023 Accepted: 21 March 2023

Abstract

Background and Aim: In 2032, the Defense Research Center in Tehran published a book collection in four volumes titled "Bibliography of Defense Health". This collection of thematic bibliography contains Persian articles, English articles, books, and theses related to the health and treatment of the Iraq war with Iran. In this article, a brief review of this collection has been done, and at the same time, the theory has been stated that a research in the field of health and treatment of Iraq war with Iran is an interdisciplinary approach.

Methods: In addition to the criticism that has been made on the four-volume collection of the bibliography of defense health, we have tried to show, using the historical analysis approach, that the research in the field of health and treatment of the Iraq war with Iran should be seen from the perspective of history, because many sources related to this historical period are now, they have lost their qualification as a medical source and can only be examined based on the historical approach. Using the fields of theorizing, terminological knowledge and the like are solutions that eventually pave the way to reach the analytical history of health and medical treatment of the Iraq war with Iran.

Results: The proposal to compile a glossary of health and treatment of the Iraq war with Iran, the subject headings of health and treatment of the Iraq war with Iran and the expansion of the necessary library category (for the establishment of a specialized library of health and treatment of the Iraq war with Iran) are among the findings of this research. Terms such as defense health and military medicine are among the terms that have been introduced as the main terminological studies in this field.

Conclusion: Finally, the Bibliography of Defense Health is known as an important and worthy work in the field of compilation of sources of historical analysis of health and treatment of Iraq war with Iran. In addition to suggestions for improving the level of the book and guidelines for improving its scientific aspects, the preparation and editing of its second edition is also strongly suggested.

Keywords: Combat Medicine; Military Medicine, Holy Defense, Iraq War with Iran, Bibliographies, Review.

* Corresponding Author: Farid Ghassemlou

Address: Department of Wisdom-Traditional Medicine, and Medicine in the Era of Islam and Iran Civilization, The Academy of Medical Sciences, Tehran, Iran.

E-mail: Ghassemlou@gmail.com

تبیین وجه میان‌رشته‌ای مطالعات تاریخ‌نگاری بهداشت و درمان دفاع مقدس، با رویکرد نقد و بررسی مجموعه چهارجلدی مآخذشناسی سلامت دفاعی

فرید قاسملو^{*۱}

^۱ گروه حکمت- طب سنتی و طب دوران تمدن اسلام و ایران، فرهنگستان علوم پزشکی، تهران، ایران

دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۱۱/۲۰ پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۰۱/۰۱

چکیده

زمینه و هدف: در سال ۱۴۰۲ خورشیدی مرکز تحقیقات سلامت دفاعی در تهران مجموعه‌ای کتاب در چهار جلد و با عنوان «مآخذشناسی سلامت دفاعی» منتشر کرد. این مجموعه کتاب‌شناسی موضوعی مقاله‌های فارسی، مقاله‌های انگلیسی، کتاب‌ها و پایان‌نامه‌های مربوط به بهداشت و درمان دفاع مقدس می‌باشند. در مقاله حاضر نقد و بررسی مختصری از این مجموعه انجام شده و در عین حال، این نظریه بیان شده است که پژوهشی در زمینه بهداشت و درمان دفاع مقدس یک رویکرد میان‌رشته‌ای است.

روش‌ها: علاوه بر نقدی که بر مجموعه چهارجلدی مآخذشناسی سلامت دفاعی صورت گرفته است، با استفاده از رویکرد تحلیل تاریخی کوشیده‌ایم نشان دهیم پژوهش در زمینه بهداشت و درمان دفاع مقدس باید از منظر تاریخ دیده شود چرا که بسیاری از منابع مربوط به این دوران تاریخی اکنون صلاحیت خود را به عنوان منبع پزشکی از دست داده‌اند و تنها بر اساس رویکرد تاریخی قابل بررسی می‌باشند. استفاده از عرصه‌های نظریه‌پردازی، دانش اصطلاح‌شناسی و مانند آن، راهکارهایی هستند که در نهایت مسیر را برای رسیدن به تاریخ تحلیلی بهداشت و درمان دفاع مقدس هموار می‌نمایند.

یافته‌ها: پیشنهاد تدوین اصطلاح‌نامه بهداشت و درمان دفاع مقدس، سرعنوان‌های موضوعی بهداشت و درمان دفاع مقدس و گسترش رده کتابخانه‌ای لازم (برای راه‌اندازی کتابخانه تخصصی بهداشت و درمان دفاع مقدس) از جمله یافته‌های این پژوهش است. اصطلاحاتی چون سلامت دفاعی و طب نظامی نیز از جمله اصطلاحاتی هستند که به عنوان اصلی‌ترین و رأس مطالعات اصطلاح‌شناختی در این عرصه معرفی شده‌اند.

نتیجه‌گیری: در نهایت، مآخذشناسی سلامت دفاعی اثری مهم و درخور توجه در زمینه تدوین منابع تحلیل تاریخی بهداشت و درمان دفاع مقدس شناخته شده است. علاوه بر پیشنهادهایی برای ارتقاء سطح کتاب و رهنمودهایی برای بهتر شدن جنبه‌های علمی آن، تهیه و تدوین ویرایش دوم آن نیز موکداً پیشنهاد شده است.

کلیدواژه‌ها: طب رزمی، طب نظامی، دفاع مقدس، جنگ عراق با ایران، کتاب‌شناسی‌ها، نقد و بررسی.

* نویسنده مسئول: فرید قاسملو

آدرس: گروه حکمت- طب سنتی و طب دوران تمدن اسلام و ایران، فرهنگستان علوم پزشکی، تهران، ایران.

ایمیل: Ghassemloo@gmail.com

مقدمه

گزارشی که در جلد دوم کتاب *سلامت در جمهوری اسلامی ایران ۱۳۵۷-۱۳۹۳* در صفحه‌های ۱۵۱ تا ۲۲۸ دربارهٔ مدیریت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی در دوران دفاع مقدس (۳۱ شهریور ۱۳۵۹-۲۹ مرداد ۱۳۶۷) آمده است، نمایی از فراز و فرود اوضاع جبهه‌های جنگ عراق با ایران از منظر بهداشت و درمان (و جنبه‌های مختلف آن) به دست می‌دهد. این گزارش، فقط به عنوان متنی اولیه می‌تواند خواننده را با دغدغه‌ها، کوشش‌ها و در نهایت مسائل مختلف مربوط به بهداشت و درمان دفاع مقدس آشنا نماید. اما در مقابل، کمبودی که فوراً در این گزارش‌ها به چشم می‌خورد، نبود هرگونه داده کمی، مشتمل بر مجموعه‌ای از آمارها در زمینه فعالیت‌های بهداشتی- درمانی جبهه‌ها در طول دوران دفاع مقدس است. برای نمونه، آیا آماری وجود دارد در طول دوران دفاع مقدس چند تخت بیمارستانی در لایه‌های مختلف (شامل اورژانس‌های امدادی، بیمارستان‌های مناطق جنگی، بیمارستان‌های صحرائی، بیمارستان‌های شهری و در نهایت بیمارستان‌های مناطق غیرعملیاتی و عقبه) فعال بوده‌اند؟ این تعداد تخت به چند نفر مجروح- مصدوم خدمت ارائه داده‌اند؟ چند واحد خون به کار گرفته شده؟ چند نفر پزشک، جراح، پرستار و امدادگر آموزش دیده و به کار گرفته شده‌اند، و در نهایت، پس از پایان جنگ عراق با ایران، این تخت‌های بیمارستانی به کجا منتقل شده و چه نقشی در نظام سلامت کشور به عهده گرفته‌اند؟ اگر به طور مثال هیچ‌گاه دفاع مقدس روی نمی‌داد و رویکردی ملی برای ارائه خدمات بهداشتی- درمانی در مناطق جنگی به وجود نمی‌آمد، تخت‌های بیمارستانی کشور، همانی بود که الان هست؟

به روایت دیگر، باید گفت آیا دوران دفاع مقدس باعث تغییر در جنبه‌های مختلف اوضاع بهداشت و درمان، و به طور کلی نظام سلامت کشور شده است؟ چه تجربه‌هایی در دوران دفاع مقدس به دست آمد و این تجربه‌ها، در دوران پس از پایان جنگ عراق با ایران، در این نظام به کار گرفته شده‌اند؟ اگر تجربه‌ها به کار گرفته شدند، وضع چگونه بود و اگر تجربه‌ای اصلاً به وجود نمی‌آمد، وضع چگونه؟

روش‌ها

همه این پرسش‌ها و پرسش‌هایی از این دست هنگامی قابل بررسی و پاسخگویی هستند که ادبیات علمی وسیع و در عین حال متقن و علمی مطمئنی دربارهٔ وضع بهداشت و درمان در کشور ما با محوریت دفاع مقدس به وجود آمده باشد مجموعه‌ای از کتاب‌ها، مقاله‌ها، پایان‌نامه‌ها و پژوهش‌هایی که هر یک بخشی از موضوع را کاویده و بررسی کرده باشند.

اما همچنان، این همه کار نیست. گام بعدی (برای رسیدن به پاسخ پرسش‌های بالا) به وجود آمدن رویکردی تحلیلی از تاریخ بهداشت و درمان دفاع مقدس است. به روایت دیگر، با به دست

آمدن دامنه وسیعی از ادبیات علمی و در پرتوی نظریه‌هایی که در جریان بررسی این داده‌های علمی به دست می‌آید، تاریخ‌نگاری تحلیلی به دست می‌آید که در بستر این زیرساخت‌ها رویکردی تحلیلی از تاریخ بهداشت و درمان دفاع مقدس به دست می‌دهد. بر این اساس، مقاله حاضر با رویکردی تاریخی و انتقادی، گزارشی دربارهٔ مجموعه چهار جلدی *مآخذ شناسی سلامت دفاعی* به دست می‌دهد.

نتایج

برای رسیدن به تاریخ تحلیلی بهداشت و درمان دوران جنگ عراق با ایران هنوز راه زیادی باقی مانده است، و البته دامنه‌های موضوعی متعددی نیز وجود دارد که لازم است در همه این دامنه‌ها، ادبیات علمی مهم، وسیع و مطمئنی پدید آید. از جمله این دامنه‌ها، این موارد را می‌توان برشمرد:

الف) اصطلاح‌شناسی: به دست آوردن مجموعه‌ای از اصطلاحاتی که در عرصهٔ بهداشت و درمان دفاع مقدس کاربرد داشته یا پس از آن وضع شده‌اند. قابل ذکر است که در رویکرد مورد نظر ما، اصطلاح‌شناسی دانش بررسی مجموعه‌ای از اصطلاحات است که نمایانگر نظامی از مفاهیم یک حوزهٔ منفرد موضوعی هستند (۱) که البته حوزهٔ منفرد موضوعی ما «طب نظامی در دوران دفاع مقدس» می‌باشد. وضع این اصطلاحات، استخراج آن‌ها از متون مختلف و البته ایجاد روابط معنایی بین آن‌ها که پدیدآور یک اصطلاح‌نامه است، وظایفی هستند در دامنه اصطلاح‌شناسی زمینه موضوعی بهداشت و درمان دفاع مقدس. در ادامه، به نمونه‌ای از این اصطلاحات خواهیم پرداخت. اما از ذکر این موضوع نیز غفلت نمی‌کنیم که همانگونه که فلبر (۲) توضیح داده است، هر زمینه موضوعی مبانی اصطلاح‌شناسی و زمینه‌ها و نظریه‌های خاص خود را دارد. با این منظر که یک دست‌ساز اصطلاحات (به عنوان یکی از وظایف دانش اصطلاح‌شناسی)، یک عامل مهم برای بهبود، و سر و سامان دادن به رویکرد بازبانی داده‌ها است، بهتر می‌توان به ضرورت بحث‌های اصطلاح‌شناسی در زمینه موضوعی بهداشت و درمان دفاع مقدس، با هدف دستیابی به تاریخ تحلیلی طب نظامی دوران دفاع مقدس پی برد.

ب) نظریه پردازی: با این زمینه، که جنگ عراق با ایران، دورانی که عموماً از آن به دفاع مقدس یاد می‌شود مفهوم روشن زمانی (آغاز و پایان جنگ) و جغرافیایی (دو کشور عراق و ایران) دارد، و با در نظر گرفتن این نکته که نظریه‌پردازی یکی از ابزار ایجاد مسئله و پرسش‌هایی جدید است، بهتر می‌توان به ضرورت پرداختن به این عرصه پی برد. در رویکرد مورد نظر ما نظریه، مجموعه‌ای از مفاهیمی منسجم ناظر به روابط متغیر در یک امر، و یا یک زمینه موضوعی خاص است که در قالب گزاره‌هایی روشن به تعریف و تبیین کلی روابط متغیر می‌پردازد و بر این اساس امکان پیش‌بینی در اجزاء آن زمینه موضوعی خاص را فراهم می‌آورد. بر

۱۳۹۸) زیر نظر مرضیه محمدی، ۴۵۸ صفحه و شامل سیاهه‌ای از ۱۳۹۳ پایان‌نامه.

از نظر دامنه موضوعی، این مجموعه چهار جلدی تقریباً هر دامنه موضوعی مرتبط با بهداشت و درمان در دوران دفاع مقدس را در برمی‌گیرند، از کتاب‌های خاطرات گروه پزشکی در دوران جنگ، تا سیاهه پایان‌نامه‌هایی که در سراسر دانشگاه‌های علوم پزشکی کشور و در موضوع‌های مرتبط با پزشکی پدید آمده است. می‌توان گفت کتابشناسی به نسبت جامعی درباره بهداشت و درمان دفاع مقدس پدید آمده است. اما این سیاهه، چه ارتباطی با تاریخ تحلیلی دفاع مقدس دارد و در کجای دامنه‌های سه‌گانه مورد اشاره ما (شامل اصطلاح‌شناسی، نظریه‌پردازی و منبع‌شناسی) برای رسیدن به این هدف قرار دارد؟

در مقدمه جلد ۱ و به قلم سرپرست طرح پژوهشی که این چهار کتاب نتیجه آن هستند، تعریفی از سلامت دفاعی به دست داده شده است (۶). اما این اصطلاح (سلامت دفاعی) از جنس اصطلاحاتی نیست که برای نمونه در اصطلاح‌نامه پزشکی فارسی وارد شده باشد. اگرچه تعریف به دست داده شده (که پیش از این به آن اشاره کردیم) آنقدر جامع و مانع هست که دامنه موضوعی خاص را روشن کند، اما جایگاه آن در نظام فکری دانش پزشکی (برای نمونه، بر اساس ساختار تدوین شده در اصطلاح‌نامه پزشکی فارسی) روشن نیست (۷). این موضوع که سلامت دفاعی بر اساس چه رویکرد، نظریه و پشتوانه انتشاراتی- پژوهشی وضع شده، موضوعی است که خوب است در ویرایش دوم این مجموعه کتاب بدان پرداخته شود. اما در هر صورت پرداختن به عرصه اصطلاح‌شناسی برای مجموعه بسیار واجب بوده است و در ادامه بیشتر بدان خواهیم پرداخت.

به جهت استفاده از منابع معرفی شده در مجموعه مأخذشناسی سلامت دفاعی در زمینه نظریه‌پردازی، توجه به دست کم دو نظریه مختلف درباره دانش پزشکی ضروری است:

الف. درگیر شدن کشوری در جنگ چه تأثیری در رشد دانش پزشکی آن کشور دارد؟

ب. حیطة زمانی استفاده از منابع در دانش پزشکی چقدر است؟ به روایت دیگر، تا چه زمان می‌توان به یک «کتاب» پزشکی استناد کرد؟

در زمینه نظریه نخست باید گفت بدون تردید درگیر شدن کشورهای دارای سامانه ملی بهداشت و درمان به جنگ باعث رشد و ارتقاء دانش پزشکی آن کشور خواهد شد. چرا که میدان جنگ به منزله آزمایشگاهی فراخ از موضوع‌های مختلف دانش پزشکی خواهد بود و کمتر این فرصت به دست می‌آید که دامنه‌های مختلف تروما برای معالجه (و البته بررسی) در دسترس پزشکان باشد. نمونه‌های بسیار زیادی از این دست در دوران دفاع مقدس به وجود آمده و بدون اغراق باید گفت درصد آماری بالایی (شاید، پیش از نود درصد) نمونه‌های ترومای بحث شده در جلد چهارم مأخذشناسی

این اساس، نظریه محصول مواجهه با مسئله، شناخت دقیق پدیده و متغیرهای آن، آشنایی با دیگر نظریه‌ها در آن زمینه موضوعی خاص و در نهایت، احاطه بر حوزه دانشی موضوع خاص است. در ادامه، نمونه روشنی را در این زمینه به بحث می‌گذاریم.

(ج) منبع‌شناسی: طبیعی است که منابع، نخستین رکن پرداختن به هر مسئله و پرسش، منبعی برای ایجاد و بررسی اصطلاحات، و البته عاملی برای احاطه بر زمینه موضوعی خاص و ایجاد نظریه به شمار می‌آیند. در زمینه دفاع مقدس، به عنوان یکی از مهم‌ترین مسئله اجتماعی تاریخ معاصر ایران منابع بسیاری پدید آمده و از نگاه‌ها و موضوع‌های مختلف به تولید ادبیات علمی درباره آن پرداخته شده است. از جمله تاریخ‌نگاری، مسئله‌شناسی، زمینه‌های سیاسی و البته بهداشت و درمان (۳).

حوزه بهداشت و درمان یکی از مهمترین زمینه‌های موضوعی دفاع مقدس به شمار می‌آید. چرا که جنگ در هر سرزمینی باعث ایجاد تلفات، مجروح و مصدوم شده و بر عهده و وظیفه سامانه ملی بهداشت و درمان هر سرزمین است که تندرستی را (با چشم‌انداز حفظ و بازگرداندن سلامتی به نیروی انسانی) به این مجروحان و مصدومان بازگرداند.

هنگامی که در یک زمینه موضوعی خاص تعداد ادبیات علمی از حد متوسطی فراتر رود، این وظیفه کتاب‌شناسی‌ها (۴) است که وارد عمل شده و فهرستی از این ادبیات علمی را به دست دهند. در رویکرد مورد نظر ما، کتاب‌شناسی صورت یا سیاهه‌ای منظم شده از آثار مکتوب یک نویسنده و یا یک زمینه موضوعی خاص است که دارای یک، یا بیش از یک ویژگی مشترک باشند (۵)، یکی از اهداف هر کتاب‌شناسی تهیه این سیاهه است تا آثاری را معرفی کند که بتوانند جوابگوی پرسش یا پرسش‌های خاصی باشند (۵).

با درک لزوم معرفی مجموعه منابعی که در زمینه موضوعی بهداشت و درمان دفاع مقدس در طول زمان پدید آمده‌اند، در سال ۱۴۰۲ خورشیدی، مرکز تحقیقات سلامت دفاعی مجموعه چهارجلدی *مأخذشناسی سلامت دفاعی* را به عنوان یک کتاب‌شناسی منابع تدوین شده در زمینه معرفی مقاله‌ها، کتاب‌ها و پایان‌نامه‌های تهیه شده درباره هر دامنه موضوعی بهداشت و درمان و مرتبط با دفاع مقدس منتشر نمود. این مجموعه شامل اجزاء زیر است:

۱. مقاله‌های فارسی (تهیه شده در دوره زمانی ۱۳۵۹-۱۳۹۶)، زیر نظر حمزه‌علی نورمحمدی، ۲۲۷ صفحه و شامل سیاهه‌ای از ۸۹۴ مقاله.
۲. مقاله‌های انگلیسی (تهیه شده در دوره زمانی ۱۹۸۴-۲۰۱۸)، زیر نظر علی حاجی، ۱۷۰ صفحه و شامل سیاهه‌ای از ۶۰۲ مقاله.
۳. کتاب‌های فارسی (تهیه شده در دوره زمانی ۱۳۵۹-۱۳۹۸) زیر نظر نصرت‌الله صمدزاده، ۲۷۶ صفحه و شامل سیاهه‌ای از ۵۰۸ کتاب.
۴. پایان‌نامه‌های فارسی (تهیه شده در دوره زمانی ۱۳۵۹-

گام مهمی برای استفاده از قدرت ماشین برای استفاده در جستجوهای تخصصی خواهد بود.

اصطلاح‌نامهٔ مورد آرزوی ما، یکی از اصطلاح‌نامه‌های وابسته (اقماری) اصطلاح‌نامه پزشکی فارسی (۹) خواهد بود. چرا که نیازی نیست اصطلاحات خاص دانش پزشکی بازکشف شوند. کافی است این اصطلاحات (برای نمونه در عرصهٔ بیماری‌ها، ترکیبات شیمیایی و داروها، تشخیص بیماری‌ها، درمان‌شناسی، فنون پزشکی، کالبدشناسی و وسایل و تجهیزات پزشکی) از اصطلاح‌نامه پزشکی فارسی استخراج، و در اصطلاح‌نامه بهداشت و درمان دفاع مقدس در جای مناسب به کار گرفته شوند. موضوع اصلی در این میان، تدوین راهکار علمی مناسب برای تهیه اصطلاح‌نامه بهداشت و درمان دفاع مقدس، و البته روشن نمودن محل برخورد نقطهٔ اشتراک میان دو اصطلاح‌نامه است.

راهکار تدوین اصطلاح‌نامه‌ها بسیار روشن اما فنی و دقیق است و نیازی نیست در این مقاله بدان پرداخته شود و به نظر نویسنده این مقاله در حال حاضر کافی است با رویکرد اصطلاح‌شناسی دقیق، نقطه اشتراک این دو کتاب مورد بررسی قرار گیرد که این نقطه اشتراک (با در نظر گرفتن الف. به منظور استفاده از دانش پزشکی در عرصه سلامت دفاعی، و دفاع مقدس، و ب. رویکرد استفاده از تحلیل تاریخی بهداشت و درمان دفاع مقدس) اصطلاح «طب نظامی» (۱۰) می‌باشد. چرا که این اصطلاح هم ناظر به استفاده از فنون پزشکی در عرصه علوم نظامی و هم امکانی برای تبیین تاریخی رویکردهای استفاده از پزشکی در علوم نظامی می‌باشد.

با استفاده از اصطلاح‌نامهٔ پزشکی فارسی (۱۱) ساختار و درختوارهٔ ساده شده‌ای از جایگاه پزشکی نظامی در نظام اصطلاح‌شناختی دانش پزشکی به زبان فارسی به دست می‌دهیم:

● علوم زیستی

●● علوم زیست‌شناسی

●●● کالبدشناسی

●●● بیوشیمی

●●● زیست‌شناسی

●●● بیوفیزیک

●●● داروشناسی

●●● فیزیولوژی

●●● بهداشت محیط زیست

●●● پزشکی

●●●● پزشکی نظامی

شکل تفصیلی‌تر تبیین جایگاه پزشکی نظامی در نظام اصطلاح‌شناختی دانش پزشکی به زبان فارسی در حیطه وظایف این مقاله نیست. فقط خواستیم نشان دهیم پزشکی نظامی یکی از شاخه‌های اصطلاح‌شناختی دانش پزشکی، این یکی خود یکی از شاخه‌های علوم زیست‌شناختی و این آخری خود یکی از شاخه‌های

سلامت دفاعی (که به موضوع معرفی پایان‌نامه‌ها اختصاص دارد) برآمده از این رویکرد هستند.

در خصوص نظریه دوم، آنچه واجد توجه است، میزان اعتبار منابع مربوط به دانش پزشکی در فراخور زمان است. در زمان نوشته شدن این مقاله، بیش از سی و پنج سال از پایان دفاع مقدس می‌گذرد. جدیدترین منابع معرفی شده در مجموعهٔ مآخذشناسی سلامت دفاعی نیز تهیه شده در سال ۱۳۹۸ خورشیدی هستند. یعنی به زودی وارد پنجمین سال تولید خود می‌شوند.

اکنون باید دید در همکرد دو نظریه بالا، چه ارتباطی با موضوع تاریخ تحلیلی بهداشت و درمان دفاع مقدس پیدا خواهد کرد؟ به عقیده مؤلف این مقاله، هرگونه نظریه‌پردازی پیرامون تاریخ تحلیلی بهداشت و درمان دفاع مقدس، باید (در کنار پرداختن به هزار و یک موضوع دیگر) نقشی نیز در عیان نمودن این رشد احتمالی دانش پزشکی در کشور ایران در سال‌های دفاع مقدس و پس از آن داشته باشد. این رشد هم در عرصه درمان، هم در عرصه بهداشت، هم در عرصه آموزش پزشکی و هم در عرصه مدیریت خرد و کلان نظام بهداشت و درمان کشور پدید آمده است. و ماحصل این تجربه‌ها و رشد، باید به گونه‌ای مستندسازی شود تا به عنوان مجموعه داده‌ها و اسناد کاملاً علمی برای آیندگان مورد استفاده قرار گیرد. این تجربه‌ها که چندی دیگر دههٔ پایان آن‌ها نیز سپری می‌گردد، در عرصه‌های گوناگون نظام بهداشت و درمان کشور، از جمله در مدیریت سوانح و بلایا بسیار کاربرد خواهند داشت و ظلم تاریخی است اگر از آنها استفاده نشده و به بستر فراموشی سپرده شوند.

یک گام دیگر، برای نظریه‌مند کردن تاریخ تحلیلی بهداشت و درمان دفاع مقدس اینجا رخ می‌نماید و آن اینکه بسیاری از منابع معرفی شده در مجموعهٔ مآخذشناسی سلامت دفاعی، اکنون براساس رویکرد «تاریخی» آنهاست که مورد استفاده قرار خواهند گرفت و این رویکرد تاریخی، ناظر به نظریه اعتبار منابع پزشکی که پیش از این بدان اشاره کردیم، بر اساس گذشت زمان حاکم بر آن‌ها پدید آمده و خواهد آمد.

اکنون که وجه «تاریخی» حاکم بر تئوری‌های مربوط به تاریخ تحلیلی بهداشت و درمان دفاع مقدس را طرح کردیم، مناسب است از دو منظر خاص‌تر به این زمینه موضوعی خاص نگاهی بیندازیم: ۱- بحث‌های اصطلاح‌شناسی: پیش از این گفتیم که سر و سامان دادن به اصطلاحات مورد استفاده و کاربردی این زمینه موضوعی خاص، با در نظر گرفتن این موضوع که دیر یا زود این قدرت ماشین است که حرف اول را در جستجوهای موضوعی و مفهومی هر دانش خواهد زد، ضروری است. چرا که در صورت وقوع بحث‌های اصطلاح‌شناختی، و در یک رویکرد آرمان‌گرایانه، تدوین اصطلاح‌نامهٔ بهداشت و درمان دفاع مقدس، به عنوان گنج‌واژه (۸) عاملی برای یک دست‌سازی و استانداردسازی اصطلاحات و واژگان تخصصی این زمینه موضوعی خاص شده و

تهیه این کتابخانه تخصصی کاری خارج از روش علمی خواهد بود. اکنون، و با تمام ملاحظات که برشمرده شد، بهتر می‌توان دربارهٔ مجموعهٔ چهارجلدی *مآخذشناسی سلامت دفاعی* داوری کرد. کار سترگی انجام شده، اما به دلایلی مؤلف این مقاله آرزومند است کار ویرایش دوم این مجموعه، با پیشنهادهایی که در ادامه طرح خواهد شد، هرچه سریع‌تر آغاز گردد. اما پیش از آن باید گفت این ویرایش دوم بر اساس رویکردی آینده‌نگر باید بتواند (دست کم) برای تهیه مواد و منابع زیر به کار آید:

الف. در جلد سوم *مآخذشناسی سلامت دفاعی* و شامل سیاهه‌ای از کتاب‌های فارسی؛ موضوع‌های داده شده به هر کتاب (بر اساس دستنامه‌های مورد استفاده کتابخانه ملی ایران) نیز ذکر شده‌اند که به خودی خود کار مهمی است. اما ناظر به آنچه پیش از این ذکر کردم، لازم است با هدف استفاده از این موضوع‌های اختصاص داده شده به هر کتاب برای تهیهٔ سرعنوان‌های موضوعی بهداشت و درمان دفاع مقدس، رده‌بندی و گسترش موضوعی تاریخ بهداشت و درمان دفاع مقدس و البته اصطلاح‌نامه بهداشت و درمان دفاع مقدس:

۱. درهم کرد همه این موضوعات (مانند آنچه در جلد ۳ صفحه‌های ۱۹۳-۲۱۴ آمده، اما فقط در حیطه موضوعات و نه نام افراد) تهیه شده و با تشکیل شورایی از اهل فن (شامل کتابداران و خبرگان عرصه بهداشت و درمان دفاع مقدس) نسبت به تکمیل این نمایه اصطلاحی اقدام شده و سپس در ویرایش جدید، این موضوع‌ها به هر کتاب اختصاص یابد.

۲. با همان هدف طرح شده در بند یک، برای تعریف موضوع برای پایان‌نامه‌ها و مقاله‌ها (اعم از فارسی و انگلیسی) نیز اقدام شود. به روایت دیگر، وجه توصیفی کتاب‌شناسی در ویرایش دوم آن تقویت شود. در حال حاضر نمایه‌ای از موضوعات برای جلد ۱ (شامل سیاهه مقاله‌ها) و جلد ۴ (شامل سیاهه پایان‌نامه‌ها) وجود دارد، اما این موضوع‌ها صرفاً از نام مقاله‌ها و پایان‌نامه‌ها استخراج شده‌اند. با بررسی کمابیش دقیق‌تر پایان‌نامه‌ها و مقاله‌ها به وسیله گروهی کتابدار تعلیم داده شده، این کار به راحتی انجام شده و در نهایت با اقیانوسی از اصطلاحات علمی (هر کدام دارای دست کم یک پشتوانه انتشاراتی اعم از مقاله، کتاب یا پایان‌نامه) روبرو خواهیم بود که چندمنظوره (از جمله برای تولید سه کتاب فوق‌الاشاره) به کار خواهند آمد.

ب. با توجه به لزوم رده‌بندی‌های لازم برای تهیه کتابخانه تخصصی بهداشت و درمان دفاع مقدس، ضروری است با تشکیل کارگروهی از کتابداران و نخبگان عرصه بهداشت و درمان دفاع مقدس و با استفاده از اصطلاحات استخراج شده از متونی که در بند قبلی بدان پرداخته شد، تدبیری برای تهیه گسترش رده‌بندی کتابخانه‌ای انجام شود. این گسترش به خودی خود برای استفاده در اختصاص رده موضوعی به کتاب‌ها در ویرایش دوم *مآخذشناسی سلامت دفاعی* نیز به کار خواهند آمد.

علوم زیستی است که در یک آبرساختار، جایگاه پزشکی نظامی را در دانش پزشکی نشان می‌دهد.

رویکرد بعدی، تبیین چند اصطلاح دیگر در ارتباط با پزشکی نظامی و تعیین سلسله مراتب ارتباطی آنها با پزشکی نظامی است. از جمله اصطلاحات پزشکی رزمی؛ سلامت دفاعی؛ و تاریخ پزشکی نظامی. تعیین سلسله مراتب ارتباط این سه اصطلاح، ما را به سطح نخست تدوین اصطلاح‌نامهٔ بهداشت و درمان دفاع مقدس می‌رساند. استخراج و یک‌دست‌سازی دیگر اصطلاحات این اصطلاح‌نامه رویکرد دیگری است که در ادامه تعرض کوچکی بدان خواهیم داشت.

۲- بحث‌های رده‌بندی: پیش از این گفتیم رویکرد کلی در تحلیل تاریخ بهداشت و درمان دفاع مقدس، رویکردی تاریخی و ناظر به ماهیت تاریخی مستخرج از منابع آن و نیز محتوای کلی حاکم بر تاریخ‌نگاری بهداشت و درمان دفاع مقدس است. با در نظر گرفتن این محتوای تاریخی، هرگونه نظریه‌پردازی در عرصه تاریخ بهداشت و درمان دفاع مقدس (برای رسیدن به تحلیل تاریخی) به مثابه یک دانش میان‌رشته‌ای، سری در علوم انسانی، و از آن میان، «تاریخ» خواهد داشت. یکی از قدم‌های اساسی پس از تهیه انواع کتاب‌شناسی‌ها (و از آن میان، کتاب‌شناسی پزشکی نظامی دفاع مقدس، یا *مآخذشناسی سلامت دفاعی*) تهیه این منابع، و رده‌بندی مناسب آنها برای استفاده بهینه در کتابخانه‌هاست. چرا که در یک رده‌بندی کتابخانه‌ای دقیق و معتبر، تمام منابع یک زمینهٔ جزئی از یک حوزه موضوعی خاص کنار هم قرار می‌گیرند تا مراجعه‌کننده بتواند با کمترین وقت و انرژی به طیف منابع مورد نیاز خود دست یابد. بر این اساس، با این فرض که *مآخذشناسی سلامت دفاعی* منتج به تهیه منابع معرفی شده در آن نیز گردد، باید از هم‌اکنون به فکر گسترش رده‌بندی کتابخانه خاص آن هم بود تا منابع با دقت خاص کنار هم قرار داده شوند.

خوشبختانه چند دستنامه در این زمینه به زبان فارسی وجود دارند که گام‌های اولیه را برای تدبیر لازم برای این گسترش‌های موضوعی اندیشیده‌اند. برای نمونه، در راهنمای گسترش و رده‌بندی دهدهی دیوبی که یکی از انواع رده‌بندی کتابخانه‌های ایران و جهان است، موضوع علوم نظامی، و از آن میان، بررسی‌های تاریخی علوم نظامی ذیل رده خاص علوم اجتماعی آمده‌اند (۱۲). همچنین، در رده‌بندی موسوم به نظام رده‌بندی کتابخانه کنگره، که برای تاریخ ایران گسترش‌های خوبی یافته است، جایگاهی برای تاریخ نظامی دیده شده است که تا حد زیادی تکلیف لازم را برای گسترش لازم در زمینه تاریخ بهداشت و درمان دفاع مقدس روشن کرده است (۱۳). پرداختن به موضوع بحث‌های رده‌بندی در اینجا از آن جهت مهم است که روشن نماییم یکی از دستاوردهای تهیه کتاب‌شناسی‌های موضوعی، و از آن میان *مآخذشناسی سلامت دفاعی* تهیه کتابخانه تخصصی این زمینه موضوعی خاص است و بدون داشتن، و اندیشیدن به گسترش رده‌بندی‌های کتابخانه‌ای

گرفتن وضع طبقه‌بندی آنها در نهادهای صادرکننده، باید تدبیری اندیشیده شود تا بتوان از داده‌ها و اطلاعات این منابع نیز در تاریخ‌نگاری بهداشت و درمان دفاع مقدس استفاده نمود. چه تدبیری لازم است تا بتوان از این گنجینه نیز سود جست؟

ز. عکس و تصویر یکی از مهم‌ترین داده‌های بصری در زمینه انتقال دانش هستند. لازم است بررسی شود چه گنجینه‌های عکس درباره دفاع مقدس در کشور وجود دارد و چه سطح و مقداری از آنها در حوزه بهداشت و درمان قرار دارند. خوب است تدبیری در این زمینه نیز اندیشیده شود.

ح. همچون بند قبلی، اسناد بایگانی شده در مخازن نهادهای درگیر مسائل بهداشت و درمان دفاع مقدس نیز باید (تا دیر نشده) مورد استفاده قرار گیرند. آیا هیچ اطاق فکری در این زمینه، و با هدف سهولت استفاده از این اسناد در کشور وجود دارد؟ آیا مرکز

تحقیقات سلامت دفاعی می‌تواند این وظیفه را بر عهده گیرد؟ ط. تاریخ شفاهی نیز یکی از منابع مهم در زمینه تاریخ‌نگاری بهداشت و درمان دفاع مقدس است و تا جایی که مولف این مقاله آگاهی دارد، چند مؤسسه و نهاد مختلف تاکنون در این زمینه کارهایی کرده‌اند. تهیه فهرستی از کارهای انجام شده و تدبیری برای سهولت دستیابی به داده‌های فراهم آمده، از جمله فعالیت‌های قابل طرح برای ویرایش جدید ماخذشناسی سلامت دفاعی است.

ی. مصداق‌ها، یکی از داده‌های مهم در زمینه تاریخ‌نگاری بهداشت و درمان دفاع مقدس هستند. از جمله این مصداق‌ها بیمارستان‌ها، نقاهتگاه‌ها، اورژانس‌های خط مقدم، انواع وسایل حمل مجروح، انواع لوازم و داروهای خودامدادی و دگرامدادگری هستند. لازم است با تشکیل کارگروهی از نخبگان عرصه بهداشت و درمان دفاع مقدس تدبیری اتخاذ شود تا فهرستی از این مصداق‌ها تهیه شده و به عنوان بخشی از داده‌های قابل ذکر در سرعنوان‌های موضوعی بهداشت و درمان دفاع مقدس مورد استفاده قرار گیرد. بر این اساس روشن می‌گردد در کدام مقاله، کتاب یا پایان‌نامه از این مصداق‌ها یاد شده و کجا نیز مصداق جدیدی نیز معرفی شده است. تهیه فهرستی از این مصداق‌ها، یکی از زیرساخت‌های رسیدن به تاریخ تحلیلی دفاع مقدس است که از جمله تهیه این فهرست نیز همین راهکاری است که توضیح داده شد.

ک. در نهایت اینکه ارزیابی و خوددآوری کتاب‌شناسی‌ها، یکی از ابزار تعیین اعتبار آنهاست. لازم است گروهی در مرکز تحقیقات سلامت دفاعی وظیفه این ارزیابی را برعهده گیرند. از جمله پیرایش مجموعه از نادرستی‌های املائی که بدان راه یافته است. برای نمونه، در سراسر نمایه موضوعات تهیه شده برای جلد چهارم *ماخذشناسی سلامت دفاعی* (سیاههٔ پایان‌نامه‌ها) و در موارد متعدد، ارجاع نگاه کنید به (به عنوان یک ارجاع تکمیلی) به صورت "نیز نگاه نکنید به: (!) آمده است (از جمله ص ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۴، ۳۲۵ و ...).

ج. تدوین سرعنوان‌های موضوعی بهداشت و درمان دفاع مقدس با در نظر گرفتن همین ادبیات علمی که تاکنون درباره بهداشت و درمان دفاع مقدس به وجود آمده و در جلد‌های مختلف ماخذشناسی سلامت دفاعی معرفی شده‌اند کاری ممکن به نظر می‌آید. این سرعنوان‌های موضوعی در اختصاص موضوع و کلیدواژه موضوعی به کتاب‌ها و مقالات به کار آمده و بر این اساس، عاملی تعیین‌کننده برای گردآوری اصطلاحات فنی این حوزه و زمینه موضوعی به شمار خواهد آمد.

د. با رویکرد روزآمدسازی و تدوین ویرایش دوم *ماخذشناسی سلامت دفاعی*، پیشنهاد می‌کنم یک مجموعه منبع نیز مورد استفاده قرار گرفته و داده‌های متناسب از آنها استخراج شود:

- با این رویکرد که یکی از وجوه حاکم بر تهیه و شناسایی منابع مربوط به بهداشت و درمان دفاع مقدس «تاریخ» است و منابع بر اساس رویکرد تاریخی هرگز بی‌اعتبار نمی‌شوند، داده‌های موجود در روزنامه‌ها، جراید و بعضی مجلات عمومی و تخصصی دوران دفاع مقدس نیز استخراج شوند. دو نمونهٔ مهم، که البته برای تاریخ‌نگاری بهداشت و درمان دفاع مقدس لازم، و برای تدوین تاریخ تحلیلی بهداشت و درمان دفاع مقدس مرور آنها ضروری است، این‌ها هستند:

روزنامه *رسالت* طی روزهای ۱۰ تا ۱۹ فروردین سال ۱۳۶۶ خورشیدی و در ۷ گزارش، گفتگویی مفصل با سردار نصرالله فتحیان و با عنوان «تشریح نقش و عملکرد بهداری رزمی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی» انجام داده است.

در مجله *پیام انقلاب* شماره ۱۲۶ دی ماه ۱۳۶۳ خورشیدی صفحه‌های ۳۴-۳۶ و به بهانه گزارش سمینار بهداشت در جنگ گزارشی از اوضاع بهداشتی میادین رزم آمده است که واجد اطلاعات بسیار مهمی در این زمینه می‌باشد.

همین دو نمونه کافی است تا اهمیت بررسی منابعی چون روزنامه‌ها و جراید دوران دفاع مقدس روشن گردد.

ه. مقالهٔ سید احمد حسین‌زاده با عنوان پژوهشی درباره کتاب‌شناسی طب رزمی دوران جنگ عراق با ایران که در مجله *بهداری رزمی دفاع مقدس و مقاومت* (سال چهارم، شماره یکم، پیاپی ۷) تابستان ۱۴۰۰ صفحه ۵۷ تا ۶۵ به چاپ رسیده است، الگوی بسیار خوبی برای روزآمدسازی و تدوین ویرایش دوم *ماخذشناسی سلامت دفاعی* است. بسیار خوب خواهد بود داده‌های این مقاله در ویرایش دوم وارد شده و البته این موضوع نیز بررسی شود که چرا بعضی منابع که در مقالهٔ حسین‌زاده آمده‌اند و شمول زمانی انتشار آنها برابر با دوران تهیه *ماخذشناسی سلامت دفاعی* بوده، در این مجموعه معرفی نشده‌اند؟

و. در دوران دفاع مقدس بدون تردید مجموعه‌ای دستورالعمل، پرتکل و آئین‌نامه درباره بهداشت و درمان دفاع مقدس از مبادی مختلف (از جمله معاونت بهداری آجا و دستگاه متناظر آن در سپاه پاسداران و ...) تهیه و وارد گردش کار اداری شده‌اند. با در نظر

و درمان دفاع مقدس نیز هست. با هدف استفاده بهینه از این مجموعه و استفاده از آن به عنوان عامل آغازین پژوهش‌های جدی‌تر و کاملی درباره بهداشت و درمان دفاع مقدس، تهیه ویرایش دوم این مجموعه کتاب پیشنهاد می‌گردد.

تضاد منافع: بدین وسیله نویسنده تصریح می‌نماید که هیچ‌گونه تضاد منافی در مطالعه حاضر وجود ندارد.

منابع

1. Helmut Felber. Basics of Terminology, translated by Mohsen Azizi, Tehran; 2011, pp. 6. [In Persian]
2. Helmut Felber. Basics of Terminology, translated by Mohsen Azizi, Tehran; 2011, pp. 127-130. [In Persian]
3. Mahindokht Hafezqaraei. Bibliography of Iranian History, Tehran; 1996, pp. 518-543. [In Persian]
4. Wikipedia. Bibliography. Available from: <https://en.wikipedia.org/wiki/Bibliography>
5. Mitra Samimi. Librarianship and informing encyclopedia, under bibliography entry. [In Persian]
6. Bibliography of defense health. Tehran, Volume 1, 2023, pp. 9-10. [In Persian].
7. Bibliography of defense health. Tehran, Volume 1, 2023, pp. 13. [In Persian].
8. Neshat N. "Information Science", in Encyclopedia of Library and Information Science. Vol 1. Tehran:

نتیجه‌گیری

دوره چهارجلدی *مآخذشناسی سلامت دفاعی*، کتاب‌شناسی جامع و درخور توجهی درباره منابع تهیه شده پیرامون بهداشت و درمان دفاع مقدس است و باید به همت تهیه‌کنندگان این مجموعه درود فرستاد. این شکل از همین کتاب به خودی خود می‌تواند به عنوان پایه‌ای برای چند پژوهش دیگر به کار آید و البته بررسی آن، روشن‌کننده شکل میان‌رشته‌ای مطالعه درباره تاریخ‌نگاری بهداشت

- National Library of Iran, 2002. [In Persian]
9. Rahadoost F, Kazerani M, Ebrahimipour MM. Thesaurus of Persian Medicine. 2nd edition, Volume 1, 2014, pp. 2. [In Persian]
10. Rahadoost F, Kazerani M, Ebrahimipour MM. Thesaurus of Persian Medicine. 2nd edition, Volume 1, 2014, pp. 311. [In Persian]
11. Rahadoost F, Kazerani M, Ebrahimipour MM. Thesaurus of Persian Medicine. 2nd edition, Volume 1, 2014, pp. 319-351. [In Persian]
12. Dewey M. Abridged decimal classification and relative index for libraries. Translated by Omrani SE, Volume 1, 1993, pp. 312-313. [In Persian]
13. Fani K. Class DSR: History of Iran an adaptation of the Library of Congress Classification. 4th edition, 2013, pp. 41. [In Persian]